

Protocol 6.8:

“Overlijden en rouwverwerking”

Goedkeuring door GMT: 19-11-2018

Instemming door GMR: 26-11-2018

Vaststelling door CvB: 27-11-2018

Inhoudsopgave

1	Voorwoord	3
2	Verdriet en rouw bij het overlijden van een leerling	4
3	Verdriet en rouw bij het overlijden van een ouder, broer of zus van een leerling	6
4	Verdriet en rouw bij het overlijden van een medewerker OP (docent)	6
5	Verdriet en rouw bij het overlijden van een medewerker OOP	8
6	Verdriet en rouw bij het overlijden ouders, partner, kind van een medewerker	8
7	Nazorg op school voor de leerling.....	8
8	Nawoord: Rouwverwerking in verschillende religies en culturen	9
8.1	Katholieken	9
8.2	Protestanten.....	9
8.3	Moslims	9
8.4	Hindoestanen	10
8.5	Surinaamse creolen.....	10
8.6	Joden	10
8.7	Molukkers	11
9	Bijlage voor medewerkers	12
9.1	Formulierenset	12
9.2	Voorbeelden van brieven en communiqués.....	12
9.2.1	Voorbeeld van een CASUS-FORMULIER.....	13
9.2.2	Voorbeeld van een SLEUTELTRIO-FORMULIER	15
9.2.3	Voorbeeld 1 van een COMMUNIQUÉ	17
9.2.4	Voorbeeld 2 van een COMMUNIQUÉ	18
9.2.5	Voorbeeld 1 van een BRIEF AAN DE OUDERS	19
9.2.6	Voorbeeld 2 van een BRIEF AAN DE OUDERS	20
10	Bijlage voor ouders	21
10.1	Uw kind heeft een schokkende gebeurtenis meegemaakt.	21
10.2	Boeken voor ouders en nabestaande volwassenen	24
10.3	Boeken voor broertjes, zusjes en andere jeugdige nabestaanden	26
11	Bijlage met informatie voor mentoren en docenten.....	27
11.1	Verwerkingsideeën	27
11.2	Lesideeën	27
12	Literatuur.....	28

12.1	Inleiding	28
12.2	Aan te bevelen materialen / boeken	28
12.3	Boeken voor leerkrachten als hulpverlener	28
12.4	Boeken algemeen, filosofie, kennis.....	31
12.5	Poëzie	33
12.6	Boeken over zelfdoding.....	34
12.7	Boeken voor leerlingen om te kijken, voor te lezen en zelf te lezen	35
12.8	Websites.....	37
13	Belangrijke adressen en telefoonnummers	38

1 Voorwoord

Een sterfgeval komt binnen een school niet zo vaak voor. Maar áls het zich voordoet, dan is de schok altijd groot. In zo'n verwarrende en emotionele periode moet een school tactvol, snel en weloverwogen reageren.

Iedere situatie staat op zich en het handelen is nooit in strakke procedures te vatten. In dit protocol willen we de eerste informatie geven, handvatten aanreiken en welke stappen we moeten ondernemen als zich zo'n moeilijke situatie van verdriet en rouw voordoet.

De te nemen acties zullen door de schoolleiding altijd in overleg met het College van Bestuur, locatiemanagementteam, andere coördinatoren en betrokken docenten genomen worden, maar nooit zonder overleg met familie, partner en/of andere naasten van de betrokkene(n).

Auteur: werkgroep Schoolveiligheid DaCapo College

2 Verdriet en rouw bij het overlijden van een leerling

Bericht van het overlijden van een leerling.

Ieder geval van overlijden is weer anders, het kan op elk moment gebeuren. Ook de oorzaak kan uiteenlopend zijn. Verder kan het overlijdensbericht op verschillende manieren binnenkomen: mondeling, telefonisch, per post, via een advertentie of via een officiële mededeling. Daarnaast kan het tijdstip waarop het bericht binnenkomt verschillen, namelijk begin, tijdens of eind van de dag, weekend, vrije dag, vakantie.

Bij ontvangst van het bericht moet gelet worden op een aantal dingen:

- Bericht moet zo spoedig mogelijk worden doorgegeven aan:
 - De schoolleiding,
 - Bij afwezigheid van de schoolleiding moet de vervanger ingelicht worden,
 - De mentor van de betrokken klas,
 - Een vertegenwoordiger van de oudercommissie.
- Degene die het bericht ontvangt, gaat bij de melder na of de bovenstaande personen al op de hoogte zijn gesteld. Zo niet, dan zal de ontvanger van het bericht dit zelf moeten doen.
- Als het bericht niet rechtstreeks van de ouders, een arts of de politie komt, moet eerst worden gecontroleerd of de berichtgeving juist is. In een enkel geval is er namelijk sprake van een valse melding (misplaatste grap, overspannen toestand). De mentor of andere collega kan het bericht verifiëren bij vrienden of burens en de schoolleiding kan dit doen bij politie, huisarts of de forensische arts van de GGD.
- Bij een plotselinge dood van een leerling op school is het vanzelfsprekend dat de ouders / familie direct worden geïnformeerd, bij voorkeur door de schoolleiding (of de politie). Wanneer ouders niet direct bereikbaar zijn, kan hulp van de politie worden ingeroepen om hen op te sporen.
- Afhankelijk van het tijdstip dat het bericht binnenkomt, wordt de klas geïnformeerd.
 - Als het bericht op het einde van de dag (na lestijd binnenkomt), kan geheimhouding wellicht noodzakelijk zijn tot de volgende dag en worden de leerlingen het eerste uur opgevangen.
 - Komt het bericht in het weekend binnen dan kan een korte telefonische informatieronde naar klasgenoten voorrang krijgen en direct een afspraak gemaakt worden voor maandag het eerste uur.
 - Komt het bericht in de vakantie binnen, dan worden de klasgenoten of telefonisch of schriftelijk geïnformeerd. Leden van de schoolleiding zijn op de hoogte wie wanneer wie informeert.
- Bij overlijden van een leerling wordt een crisisteam geformeerd dat de begeleiding verder zal coördineren. Dit team bestaat uit de schoolleiding, mentor, zorgcoördinator.
- Het crisisteam is verantwoordelijk voor: informatie naar de betrokkenen, organisatorische aanpassingen, opvang leerlingen en collega's, contacten met ouders, regelingen in verband met rouwbezoek en uitvaart, administratieve afwikkeling, nazorg aan de betrokkenen. Van dit crisisteam wordt een professionele opstelling verwacht. Als anderen problemen hebben met de professionele opstelling, kan er hulp ingeroepen worden bij GGD.
- Het crisisteam zorgt voor een compleet beeld van het gebeurde en zorgt dat iedereen geïnformeerd wordt die het zou moeten weten: personeel, klas, familie die op school is, ex-klasgenoten, leerlingen, administratie, ouders, ouderraad,

medezeggenschapsraad, bestuur, personen en instanties die mogelijk contact opnemen met de familie, zoals externe hulpverlening, leerplichtambtenaar, GGD. Het crisisteam maakt hier onderling afspraken over.

- Aandacht van docenten voor overige leerlingen: o.a. oog hebben voor reacties van de leerlingen.
- De leerlingen van de groep worden door de mentor geïnformeerd.
- De schoolleiding informeert het bestuur over het gebeurde.
- De leerlingen die zich het overlijden van de klasgenoot erg hebben aangetrokken kunnen in overleg met de ouders van het kind naar huis.
- Er volgt een klassengesprek waar iedereen zijn/haar emoties kwijt kan.
- Vervolgens moeten leerlingen de gelegenheid krijgen om de schok verder te verwerken. Geef bijvoorbeeld de opdracht: "Jongens en meisjes, ga maar iets doen waar je nu behoefte aan hebt. Bijvoorbeeld: tekenen, verhaal of gedicht schrijven, iets knutselen van papier, naar buiten gaan, je mag ook niets doen, huilen mag ook. Kies iets waar jij je goed bij voelt." Als een leerling zich wilt afzonderen, is dit mogelijk. Uiteraard wordt deze leerling wel in de gaten gehouden.
- De docent houdt de reacties van de leerlingen goed in de gaten en maakt hier eventueel een notitie van.
- De gemaakte 'werkstukken' krijgen een duidelijke plek in de klas of in de school, maar ook gaan er werkstukjes, briefjes en gedichten naar de ouders.
- Maak, na overleg met de ouders van de leerling, een hoekje in de klas of in school waar een foto van de leerling staat, waar de andere leerlingen naar toe kunnen gaan om te herdenken of hun briefje, gedichtje, tekening of dergelijke kunnen neerleggen. Hier kan ook een condoleance register liggen.
- De schoolleiding bespreekt met de ouders van de overleden leerling wat hun eventuele wensen zijn voor de uitvaart. Bijvoorbeeld: aanwezigheid vriend(in)(nen), klasgenoten, bloemen/kransen, dragen van de kist, voorlezen van bepaalde teksten, zingen van liederen, houden van een voorbede of toespraak en het maken eigen tekstboekje voor de dienst. Informeren of de familie bezwaar heeft tegen een 'eigen' herdenkingsdienst op school.
- In de regionale dagbladen wordt een rouwadvertentie geplaatst. Dit gebeurt door het bestuur in overleg met het crisisteam.
- Afhankelijk van de reacties van de leerlingen gaan ze onder begeleiding van de docenten en/of ouders naar de uitvaart.
- Ouders kunnen besluiten ervan af te zien om hun kind de uitvaart te laten bijwonen. In dat geval worden deze leerlingen op school opgevangen.
- Elke dag na het overlijden wordt de dag begonnen met een moment van aandacht rondom het overleden kind. Dit gaat door mocht deze behoefte er zijn en zolang deze er is. De leerlingen uit andere klassen kunnen hun vragen bij hun eigen mentor stellen.
- Op de eerstvolgende verjaardag van de leerling wordt er aandacht besteed worden aan de overleden leerling.
- De administratie zorgt er voor dat alle post en/of rekeningen betreffende de leerling worden geblokkeerd.

Heel belangrijk is de stelregel: Doe niet alsof de leerling nooit heeft bestaan.

Vraag de ouders van de leerling waar ze behoefte aan hebben. Nodig ze uit bij belangrijke gebeurtenissen. Besteed aandacht aan de verjaardag van de overleden leerling.

3 Verdriet en rouw bij het overlijden van een ouder, broer of zus van een leerling

- Bericht komt binnen: mondeling, telefonisch, via de post, advertentie of via een officiële mededeling.
- Als een bericht niet vanuit de officiële instanties komt, moet eerst gecontroleerd worden of de berichtgeving juist is. Dit is de taak van de schoolleiding.
- Degene die het bericht ontvangt, meldt dit aan de schoolleiding en aan de mentor. De mentor geeft dit door aan de groep en aan de andere ouders.
- De schoolleiding neemt contact op met het College van Bestuur over het plaatsen van een advertentie in de krant.
- In de klas wordt een klassengesprek gevoerd over het overlijden van de ouder van de klasgenoot. Hier moet ruimte zijn om eventuele emoties te tonen.
- De schoolleiding overlegt in het team wie naar de uitvaart gaan. In ieder geval een lid van de schoolleiding en de mentor.
- Als de leerling van de overleden ouder/broer/zus weer op school komt, wordt hier uitgebreid aandacht aan besteed in een klassengesprek. Gesprekspunten kunnen zijn: Wat is er gebeurd? Wat is er veranderd? Hoe voel je je? Realiseer je dat een leerling in een bijzondere positie komt, hij/zij is immers vaak de enige die dit heeft ervaren. Misschien heeft de leerling geen behoefte om er over te praten in de klas. Wees hier alert op. Geef de leerling in ieder geval de tijd om het gebeurde op zijn/haar manier te verwerken.
- Houd als mentor contact met de (overgebleven) partner(s) over het gebeurde en over de reacties van de leerling.

4 Verdriet en rouw bij het overlijden van een medewerker OP (docent)

Bij ontvangst van het bericht moet gelet worden op een aantal dingen:

- Bericht moet zo spoedig mogelijk worden doorgegeven aan:
 - De schoolleiding.
 - Bij afwezigheid van de schoolleiding moet de vervanger ingelicht worden,
 - De mentor van de betrokken klas,
 - Een vertegenwoordiger van de oudercommissie
- Degene die het bericht ontvangt, gaat bij de melder na of de bovenstaande personen al op de hoogte zijn gesteld. Zo niet, dan zal de ontvanger van het bericht dit zelf moeten doen.
- Als het bericht niet rechtstreeks van de partner, een arts of de politie komt, moet eerst worden gecontroleerd of de berichtgeving juist is. In een enkel geval is er namelijk sprake van een valse melding (misplaatste grap, overspannen toestand). De mentor of andere collega kan het bericht verifiëren bij vrienden of burens en de directie kan dit doen bij politie, huisarts of de forensische arts van de GGD.
- Bij een plotselinge dood van een docent op school is het vanzelfsprekend dat de partner / familie direct worden geïnformeerd, bij voorkeur door de schoolleiding (of de politie). Wanneer de echtgeno(o)te / partner niet direct bereikbaar zijn, kan hulp van de politie worden ingeroepen om hen op te sporen.
- Bij overlijden van een docent wordt een crisisteam geformeerd welke de begeleiding verder zal coördineren. Dit team bestaat uit de schoolleiding en zorgcoördinator.
- Het crisisteam is verantwoordelijk voor: informatie naar de nabestaanden, organisatorische aanpassingen, opvang leerlingen en collega's, contacten met ouders, regelingen in verband met rouwbezoek en uitvaart, administratieve afwikkeling, nazorg

aan de betrokkenen. Van dit crisisteam wordt een professionele opstelling verwacht. Als anderen problemen hebben met de professionele opstelling, kan er hulp ingeroepen worden bij GGD.

- Het crisisteam zorgt voor een compleet beeld van het gebeurde en zorgt dat iedereen geïnformeerd wordt die het zou moeten weten: personeel, eventuele mentorklas, familie die op school is, leerlingen, administratie, ouders, ouderraad, medezeggenschapsraad, bestuur, personen en instanties die mogelijk contact opnemen met de familie, zoals externe hulpverlening, leerplichtambtenaar, GGD.
- De leerlingen worden door een docent/de mentor/de schoolleiding geïnformeerd.
- De schoolleiding informeert het College van Bestuur over het gebeurde.
- Na de informatie wordt de mogelijkheid geboden om met de klas in gesprek te gaan. Hierin kunnen de leerlingen hun gevoelens delen, hun herinneringen delen, hun verhaal vertellen.
- Vervolgens is er een aangepast programma voor die dag. Hier kunnen de leerlingen hun gevoelens uiten door bijvoorbeeld te tekenen, brief of gedicht te schrijven, herinneringen opschrijven, naar buiten gaan, emoties mogen hun vrijloop hebben. De leerling die liever even op zichzelf is (buiten of binnen), wordt uiteraard in de gaten gehouden.
- De leerlingen die zich het overlijden van hun mentor/docent erg aangetrokken hebben, mogen in overleg met hun ouders naar huis.
- Afhankelijk van hoe de klas reageert kan in de dagen erna telkens begonnen worden met een klassengesprek met daarin aandacht voor de overledene, de reacties van de leerlingen etc. Dit gebeurt zolang er behoefte aan is.
- Zo spoedig mogelijk brengt het crisisteam een bezoek aan de nabestaanden. Het moment waarop wordt overlegt met de nabestaanden. Met de nabestaanden wordt gesproken over hun eventuele wensen m.b.t. de uitvaart. Zie ook 'Verdriet en rouw bij het overlijden van een leerling'.
- Er wordt op de school een hoekje gecreëerd met foto en condoleance register.
- In de regionale dagbladen wordt een rouwadvertentie geplaatst. Dit doet het College van Bestuur in overleg met de nabestaanden.
- De klas van de overleden docent gaat als groep onder begeleiding van de andere docenten naar de uitvaart. Aan de ouders van de overige leerlingen wordt gevraagd hun leerlingen naar de rouwdienst te begeleiden.
- Ouders kunnen er voor kiezen af te zien van het bijwonen van de uitvaart door hun kind. Deze leerlingen worden dan op school opgevangen. Na de afscheidsdienst is er een samenkomst op de school voor alle medewerkers.
- Op de eerstvolgende schoolbijeenkomst wordt aan de overleden docent gerefereerd.
- De nabestaanden worden door het crisisteam geïnformeerd en uitgenodigd voor bijzondere gebeurtenissen en feestelijke bijeenkomsten.

5 Verdriet en rouw bij het overlijden van een medewerker OOP

Hierbij moet gedacht worden aan: directieleden, collega's van de administratie, conciërge, schoonmakers, bestuursleden.

- Bericht komt binnen: mondeling, telefonisch, via de post, advertentie of via een officiële mededeling.
- Als een bericht niet vanuit de officiële instanties komt, moet eerst gecontroleerd worden of de berichtgeving juist is.
- Degene die het bericht ontvangt, meldt dit aan de schoolleiding.
- De schoolleiding geeft het bericht door aan het team. Ook de parttimers worden op de hoogte gesteld.
- De mentoren en docenten vertellen het gebeurde in de klas.
- In een klassengesprek wordt er over gesproken.
- De schoolleiding neemt contact op met het College van Bestuur.
- Het College van Bestuur plaatst een advertentie in het regionale dagblad in overleg met de schoolleiding.
- In het(crisis)team worden afspraken gemaakt wie naar de uitvaart gaat en hoe.
- Er wordt met de overgebleven partner / familieleden contact gezocht over de wensen rondom de uitvaart. Zie ook bij 'Verdriet en rouw bij het overlijden van een leerling'.
- De schoolleiding en een teamlid zullen een bezoekje brengen aan de overgebleven partner.
- Na de afscheidsdienst is er een samenkomst op de school voor de medewerkers.

6 Verdriet en rouw bij het overlijden ouders, partner, kind van een medewerker

Bij overlijden (schoon)ouders, (klein)kinderen of partner van een docent.

- Bericht komt binnen: mondeling, telefonisch, via de post, advertentie of via een officiële mededeling.
- Degene die het bericht ontvangt, meldt dit aan de schoolleiding.
- Als een bericht niet vanuit de officiële instanties komt, wordt door de schoolleiding eerst gecontroleerd of de berichtgeving juist is.
- De schoolleiding geeft het bericht door aan het team. Ook de parttimers worden op de hoogte gesteld.
- De docent geeft zelf aan of hij/zij wil dat docenten en anderen op de uitvaart aanwezig zijn.
- Belangrijk is om voor de docent een aanspreekpunt op school te hebben. Dit moet iemand zijn waar de docent een goede band mee heeft. De docent moet zelf deze behoefte voelen en/of aangeven.
- Er wordt een kaart gestuurd naar de docent.
- Er wordt een bezoekje gebracht aan de docent door een lid van de schoolleiding.
- In geval van overlijden van kind(eren) of partner van de docent wordt door het College van Bestuur een advertentie geplaatst in het regionale dagblad namens de school.

7 Nazorg op school voor de leerling

Het proces van rouwverwerking wordt (be)geleid door docenten van de betreffende locatie.

8 Nawoord: Rouwverwerking in verschillende religies en culturen

Het is goed om de leerlingen te informeren over het verloop van een uitvaart en het gebruik van rituelen. Hiervoor is het nodig om zelf op de hoogte te zijn van de achtergrond van de verschillende religieuze en culturele rituelen.

Elke religie en cultuur heeft eigen unieke rouwrituelen. De opvattingen over de rituelen verschillen niet alleen per religie of cultuur, maar ze veranderen ook met de tijd.

Soms houdt men zich strikt aan de traditionele voorschriften, soms ook niet. Ook als u op de hoogte bent van de gewoonten en gebruiken bij een religie of cultuur is het verstandig om na te vragen hoe de uitvaart precies verloopt. Anders komt u misschien voor een verrassing te staan.

Zie ook: <https://www.yarden.nl/inspiratie-en-informatie/rouwrituelen.htm>

8.1 Katholieken

Het afscheid is vormgegeven in een mis waarbij wijwater en wierook een belangrijke rol spelen. Er kan een collecte zijn ten behoeve van de kerk of om missen op te dragen aan de overledene. De avond voor de uitvaart houdt men meestal een avondwake. Tijdens die dienst wordt soms een gedachtenisprentje uitgedeeld met de afscheidstekst of een tekst ter overweging. Het kan ook zijn dat het gedachtenprentje bij de uitvaart zelf wordt uitgedeeld. Tijdens de uitvaart zijn er meestal veel bloemen aanwezig. Het kan ook zijn dat een familie een andere keuze maakt. Na de kerkdienst gaat men naar de begraafplaats of het crematorium.

8.2 Protestanten

Over het algemeen is de uitvaartdienst bij protestanten veel soberder dan bij katholieken. Traditioneel horen er geen bloemen en kaarsen bij, maar dit wordt nu soms wel toegepast. Van oudsher was er geen rouwdienst vanuit de kerk. Sinds de jaren '70 gebeurt dit wel, maar dit is niet in alle kerkgemeenten gebruikelijk. In orthodoxe kring is cremeren verboden.

8.3 Moslims

Reinheid speelt een grote rol bij de rituele voorschriften. Na het overlijden volgen rituele wassingen die alleen uitgevoerd mogen worden door mensen die alle voorschriften kennen. Mannen worden door mannen, vrouwen door vrouwen verzorgd. Moslims worden vaak in het land van herkomst begraven of op een islamitische begraafplaats in Nederland. Dit moet binnen 24 uur gebeuren. In Nederland gebeurt het na de wettelijke termijn van 36 uur.

Cremeren is verboden uit respect voor het lichaam en de associatie met de hel. De begrafenis is een mannenaangelegenheid. Vrouwen bezoeken het graf meestal wanneer de mannen vertrokken zijn. Na de begrafenis volgt een rouwperiode van veertig dagen die feestelijk wordt afgesloten.

8.4 Hindoestanen

Het overlijdensbericht wordt bij Hindoestanen niet per kaart verzonden, maar telefonisch rondgezegd. Men kiest vrijwel altijd voor een crematie, omdat dat voor het lichaam de snelste manier is om terug te keren naar de bron. De overledene wordt door het vuur gereinigd van alle menselijke onreinheden. De crematie betekent een bevrijding van de ziel. Daarom krijgt ook vreugde een plek naast alle andere emoties. De kist met de overledene is open. De zonen staan aan het hoofdeinde, de oudste zoon is kaalgeschoren. De stoet aanwezigen loopt langs de kist en legt er bloemen of bloemblaadjes in. Enkele mannelijke familieleden gaan mee naar de oven om de verbranding bij te wonen. Op de dertiende dag eindigt de rouw met een plechtigheid.

8.5 Surinaamse creolen

De meeste creolen in Nederland zijn protestant, maar bij velen speelt het wintigeloof een rol. Bij een sterfgeval voeren de meeste creolen een combinatie van christelijke en wintirituelen uit. In besloten kring worden reinigings- en zuiveringsrituelen uitgevoerd. Er wordt gezongen, gedanst en gebeden. Na drie dagen komt iedereen bijeen voor het rouwbeklag waarbij gedanst, gezongen, gegeten en gebeden wordt.

Bijna altijd kiest men voor begraven. Na de begrafenis is er weer rouwbeklag en na veertig dagen opnieuw. Dan gaat het er feestelijk aan toe, omdat de rouwperiode afgesloten wordt.

8.6 Joden

Na het overlijden wordt de dode onmiddellijk met een laken afgedekt. Ook de naaste familie mag de overledene niet meer zien. Het aanschouwen van een overledene geldt als een aantasting van de geestelijke integriteit van de mens, omdat de overledene daar zelf geen zeggenschap meer over heeft.

Joodse uitvaarten vinden zo mogelijk binnen 36 uur na het overlijden plaats.

De overledene wordt meestal begraven. Liberale joden staan een crematie wel toe. Meestal ontbreken bloemen. Nadat de kist in het graf is gezonken, maken nabestaanden een scheur in hun kleren als teken van rouw. Er volgen zeven dagen van rouw. Men blijft thuis, de menen scheren zich niet en men wordt verzorgd door anderen die bijvoorbeeld eten komen brengen.

8.7 Molukkers

De meeste Molukkers behoren tot het protestantisme. Een beperkt aantal is rooms-katholiek. Daarnaast behoort een minderheid tot de islam. De opvattingen van protestantse en katholieke Molukkers over de dood komen overeen met de gangbare opvattingen van protestanten en rooms-katholieken in Nederland. De Molukkers hebben zich over het algemeen wel georganiseerd in een eigen kerkgemeenschap, met eigen dominees en pastores.

9 Bijlage voor medewerkers

9.1 Formulieren

Hierbij treft u een aantal formulieren, voorbeeldbrieven en voorbeeldcommuniqués aan die gebruikt kunnen worden:

- bij de communicatie over een plotseling sterfgeval;
- om gegevens en afspraken vast te leggen.

Standaard formulieren

Vaak is het moeilijk om steeds weer 'het verhaal' over een plotseling overlijden te vertellen. Om zeker te zijn van de juiste informatie legt u die vast op het casus-formulier.

Op het sleuteltrio-formulier wordt vastgelegd wie de aanspreekbare personen zijn in een geval van een plotselinge dood.

Het kan handig zijn een kopie van beide ingevulde formulieren op een vaste centrale plaats ter beschikking te hebben.

9.2 Voorbeelden van brieven en communiqués

Om te zorgen dat iedereen voldoende geïnformeerd is, kan gebruik worden gemaakt van communiqués en brieven voor leerlingen, ouders en personeel. Ze kunnen op prikborden worden opgehangen, ter plaatse uitgedeeld of per post worden verspreid.

Enkele voorbeelden worden gegeven, maar ieder geval is anders en iedere school heeft natuurlijk zijn eigen cultuur en toon.

De voorbeelden geven een indruk van de soort informatie die gegeven moet worden.

Als u een keer te maken heeft gehad met een overlijden, dan kunt u de door u gebruikte brieven en communiqués en dergelijke bewaren in het draaiboek, voor als deze in de toekomst onverhoopt nog eens nodig zijn.

9.2.1 Voorbeeld van een CASUS-FORMULIER

Overleden is op (datum invullen):

Contactpersoon familie:

Adres:

Telefoon:

Door de familie wordt wel / geen prijs gesteld op blijken van medeleven.

De contactpersoon school:

De overledene was leerling van groep:

De beste relaties binnen school:

....., klas

....., klas

....., klas

Familieleden op school:, klas

....., klas

Het overlijden is het gevolg van:

.....

.....

Waren er anderen bij? Zo ja, wie (van school):

.....

.....

Verdere bijzonderheden mogen wel / niet bekend worden gemaakt:

.....

.....

De begrafenis/crematie wordt verzorgd door:

Telefoon:

De begrafenis/crematie vindt plaats op:

Datum: ; Plaats: ; Tijd:

Met de familie is het volgende afgesproken:

- Bloemen ja / nee Bijzonderheden:
- Toespraak ja / nee Wie:
- Advertentie ja / nee
- Aantal aanwezigen namens de school:
- Leerlingen met / zonder ouders:

9.2.2 Voorbeeld van een SLEUTELTRIO-FORMULIER

Schooljaar -

Sleutelfiguren die verantwoordelijk zijn voor de coördinatie en regie bij het overlijden van een lid van de schoolgemeenschap:

1. Namens de schoolleiding:

dhr. / mw.

adres:

telefoon:

e-mail:

Plaatsvervanger:

dhr. / mw.

telefoon:

e-mail:

2. Namens de ouders (basisonderwijs) of de leerlingbegeleiding (vo):

dhr. / mw.

adres:

telefoon:

e-mail:

Plaatsvervanger:

dhr. / mw.

adres:

telefoon:

e-mail:

3. De mentor van de groep van de overledene

dhr. / mw.

adres:

telefoon:

e-mail:

Opmerking: het is aan te bevelen de onder 1 en 2 aangeduide personen aan het begin van elk schooljaar in te vullen.

9.2.3 Voorbeeld 1 van een COMMUNIQUÉ

Geachte ouders/verzorgers,

Gisteren is er na schooltijd een ernstig ongeluk gebeurd dat het leven heeft gekost aan
....., leerling uit klas . . . van onze school. Wij zijn hierdoor
erg geschokt en verdrietig. Alle leerlingen zijn in een klassengesprek op de hoogte
gesteld.

Wij hopen dat u ook thuis uw kind goed kunt opvangen als het er over wil praten. Ten
behoefte hiervan vindt u bijgevoegd enige informatie.

Namens de ouders verzoek ik u hen nu niet thuis te bellen. Hoe begrijpelijk uw medeleven
ook is, dergelijke telefoontjes vormen thans een te zware belasting. U kunt wel de school
bellen. De heer / mevrouw onderhoudt het contact met de familie en
zal ons verder op de hoogte houden.

Als er meer bekend is over hoe wij afscheid kunnen nemen van , dan
berichten wij u hierover.

Met vriendelijke groet,

.....

9.2.4 Voorbeeld 2 van een COMMUNIQUÉ

Geachte ouders / verzorgers,

In het afgelopen weekeinde is bij een ongeval , leerling van klas . . . , om het leven gekomen. Wij zijn hierdoor diep geschokt en verdrietig.

Met de klas wordt uitgebreid stilgestaan bij het verlies. Wij zullen in de komende tijd ook aandacht besteden aan de verwerking van dit verlies.

Wij hopen dat u thuis uw zoon of dochter ook goed kunt opvangen als er behoefte is om verder te praten over deze gebeurtenis. Ten behoeve hiervan vindt u achter deze brief enige informatie.

Zodra er meer bekend is over de begrafenis / crematie, dan berichten wij u hierover.

Met vriendelijke groet,

.

9.2.5 Voorbeeld 1 van een BRIEF AAN DE OUDERS

Geachte ouders / verzorgers,

De plechtigheid voor de begrafenis van zal plaatsvinden in de aula van de Algemene Begraafplaats (naam en adres),

op , om uur.

Na de begrafenis is er gelegenheid tot condoleren in de ontvangstkamer van de begraafplaats.

De school wordt vertegenwoordigd door twee personeelsleden en enkele leden van de ouderraad.

Na contact met de familie kan ik u meedelen, dat ouders die met hun kind(eren) afscheid willen nemen van hierbij ook uitgenodigd zijn. Het zal duidelijk zijn dat u een dergelijke beslissing zelf moet nemen, daar u het beste weet wat een dergelijke plechtigheid kan losmaken bij uw kind.

U hoeft voor deze dag niet apart toestemming tot vrijaf te vragen.

Wij kunnen ons voorstellen, dat de verwerking van deze tragische gebeurtenis in sommige gevallen niet zonder problemen verloopt. Bij vragen of moeilijkheden, kunt u gerust contact met ons opnemen.

Namens het team en ouderraad,

. school

9.2.6 Voorbeeld 2 van een BRIEF AAN DE OUDERS

Geachte ouders,

De plechtigheid voor de crematie van , zal plaatsvinden in de aula van het crematorium (naam en adres), te , op omuur.

Na de rouwplechtigheid is er gelegenheid tot condoleren in de condoleancekamer.

De leerlingen van klas en alle anderen die zich betrokken voelen, gaan gezamenlijk naar het crematorium.

De school wordt vertegenwoordigd door mevrouw en de heer

Na de plechtigheid worden de leerlingen op school terugverwacht. Het rooster is dan aangepast, zodat er met de klas aandacht besteed kan worden aan wat er is gebeurd.

Wij kunnen ons voorstellen, dat de verwerking van deze tragische gebeurtenis in sommige gevallen niet zonder problemen verloopt. Bij vragen of moeilijkheden kunt u contact opnemen met de heer

Namens de schoolleiding,

.

10 Bijlage voor ouders

10.1 Uw kind heeft een schokkende gebeurtenis meegemaakt.

Soms krijgen kinderen (plotseling) te maken met dood, geweld of een vreselijk ongeval. Dat kan hen diep raken. Kinderen hebben tijd nodig om dit te verwerken. U als ouder of verzorger kunt hierbij helpen.

Hoe zien kinderen de dood?

Hoe kinderen de dood zien, hangt af van hun leeftijd.

Kinderen van drie tot zes jaar kennen het verschil tussen leven en dood. Ze gebruiken het woord 'dood' in hun spel. Bijvoorbeeld: Jij bent dood, je moet blijven liggen. Kinderen van deze leeftijd weten dat mensen en dieren dood kunnen gaan. Maar ze begrijpen nog niet dat dit voor altijd is; ze verwachten dat de dode gewoon weer terugkomt. Als er iemand is overleden, stellen ze veel vragen. Bijvoorbeeld: kan hij niet meer lopen, kan hij nog wat horen als ik wat zeg, wordt hij nou niet vies in de grond?

Kinderen van zes tot negen jaar beginnen te begrijpen dat de dood voor altijd is. Iemand die dood is komt nooit meer terug. Wat dood-zijn precies inhoudt, weten ze nog niet. Ze beginnen te beseffen dat iedereen dood kan gaan, dus ook de mensen van wie ze houden. Dit maakt hen bang. Als ouders even weggaan, kan een kind vragen: komen jullie wel weer terug? Op deze leeftijd stellen kinderen vragen over de kist, de begrafenis en het kerkhof. Ze willen ook weten wat er na de dood gebeurt.

Kinderen van negen tot twaalf jaar weten dat alles wat leeft eens dood zal gaan. In deze leeftijd worden kinderen steeds minder afhankelijk van volwassenen. Om niet te kinderachtig te lijken, vragen ze meestal weinig aandacht voor hun angst en verdriet.

Praten met kinderen over de dood en de overledene

Praat met uw kind over de dood en degene die dood is. Probeer zo duidelijk mogelijk uit te leggen wat 'dood' precies is. Vooral bij heel jonge kinderen is dit erg belangrijk, want anders halen ze zich van alles in hun hoofd. Vertel dat iemand die dood is niets meer voelt. Hij voelt dus geen pijn en heeft het ook niet koud.

Leg de dood *niet* op de volgende manieren uit:

- Dood zijn is slapen, maar dan voor altijd. Uw kind kan dan bang worden als het zelf moet slapen. Slaap en dood zijn twee verschillende dingen.
- Dood gaan is op een verre reis gaan en nooit meer terugkomen. Ook dit is voor een kind lastig; het voelt zich in de steek gelaten. Waarom mocht uw kind niet mee? Het vriendje of de leerkracht kwam toch altijd terug als hij op reis ging?

- Iemand gaat dood omdat hij zo ziek is. Vooral kleine kinderen weten niet wat het verschil is tussen erge en minder erge ziekten. Als uw kind zelf eens een griepje heeft, kan het bang worden om dood te gaan. Een goede uitleg is daarom nodig. Bijvoorbeeld: een beetje ziek zijn, betekent niet dat je dood gaat. Maar soms is een lichaam zo kapot dat het niet meer gemaakt kan worden.

Geef eerlijk antwoord op vragen van uw kind. Als u dingen niet vertelt, gaat uw kind er zelf over fantaseren. Dat is vaak erger dan de harde waarheid. U hoeft niet op alle vragen een antwoord te hebben. Ook volwassenen weten niet alles en vinden het soms lastig om over bepaalde dingen te praten. Uw kind mag dit best merken, u mag best zeggen 'Ik weet het niet, maar ik denk ...'.

De verwerking

Kinderen verwerken een plotselinge dood ongeveer op dezelfde manier als volwassenen. Maar kinderen zijn nog niet volwassen en hebben uw steun daarom hard nodig.

Veel kinderen spelen de gebeurtenis na; ze zijn druk bezig met poppen, auto's en verkleedkleden. Dit is een goede manier om het sterfgeval te verwerken.

Zelf iets maken helpt kinderen ook om de dood een plaatsje te geven. Bijvoorbeeld: iets tekenen of iets knippen en in elkaar plakken. U kunt uw kind daarbij helpen door bijvoorbeeld samen een brief te schrijven als afscheid of samen een tekening te maken voor de ouders van degene die overleden is.

Let op uw kind als het kijkt naar bepaalde tv-beelden en foto's in de krant. Hoe reageert uw kind hierop? Sommige beelden kunnen de nare ervaring erger maken. Bijvoorbeeld: een vreselijke foto van een ongeluk met een vliegtuig of tv-opnames van een oorlog. Vlak na een vreselijke gebeurtenis is het niet goed dat een kind veel van deze beelden ziet.

Laat uw kind vlak na een vreselijke gebeurtenis niet te lang alleen, maar geef het wel de ruimte om zich zo nu en dan even terug te trekken. Laat uw kind weten dat u in de buurt bent en blijft.

Het meegaan naar de begrafenis of crematie kan helpen bij het afscheid nemen. Uw kind moet van tevoren wel weten wat het kan verwachten.

Wat zijn normale reacties van kinderen op een sterfgeval?

Kinderen reageren verschillend op een (plotseling) sterfgeval. Het ene kind huilt veel en wil er over praten. Het andere kind gaat woest spelen of wordt heel druk. Weer een ander kind wordt stil en trekt zich terug.

Normale reacties op een sterfgeval zijn:

- stiller zijn dan anders;
- heel druk doen;
- minder interesse voor dingen hebben;
- onrustige slaap, nachtmerries;
- angstig gedrag, niet alleen durven zijn;
- om kleine dingen huilen of boos worden;
- minder goede cijfers op school;
- weer in bedplassen of weer duimzuigen;
- lichamelijke klachten zoals hoofdpijn en buikpijn;
- hangerig zijn;
- zich schuldig voelen over wat er gebeurd is;
- dingen doen of beslissen die het anders nooit zou doen.

Als u merkt dat uw kind anders doet, praat er dan over. Laat uw kind zijn eigen verhaal vertellen. Wat hoorde het, zag het en rook het? Wat dacht en voelde het? En wat deden of zeiden anderen? Het belangrijkste voor alle kinderen is dat ouders tijd voor hen nemen. Tijd om te praten en tijd om samen iets te gaan doen.

Soms merken ouders niet dat hun kind bezig is met wat er gebeurd is. Een kind droomt er bijvoorbeeld over maar vertelt dit niet. Het gebeurt bijna nooit dat een (plotselinge) dood geen indruk maakt. Blijf daarom goed kijken en luisteren naar uw kind.

Sta uw kind tijdelijk toe dat het zich anders gedraagt. Bijvoorbeeld: woest spelen en af en toe niet luisteren. Maak daarover een tijdje geen ruzie.

Hulp

Het kan zijn dat u zelf zo geschrokken bent dat u uw kind niet goed kunt helpen. Zoek dan hulp voor uzelf en zorg ook dat uw kind zijn of haar verhaal ergens kwijt kan. Zoek hulp voor uw kind als u zich zorgen blijft maken. Aarzel dan niet om contact op te nemen met:

- uw huisarts;
- de jeugdarts van de GGD, algemeen telefoonnummer 088 - 880 50 30
- CJG, telefoon 088 - 007 29 00, zuid-limburg@bjzlimburg.nl

10.2 Boeken voor ouders en nabestaande volwassenen

"Nu jij er niet meer bent" Abbeele, Claire Vanden

Een leidraad voor ouders, leerkrachten en ieder die te maken heeft met rouwende kinderen en tieners. Het boek geeft inzicht in de rouwreacties in de verschillende leeftijdsfasen en er zijn adviezen en veel praktische oefeningen opgenomen.

Lannoo, Tielt 2001

"Je kind verliezen" Berg, Marinus van den

Ouders die een kind verliezen voelen zich vaak onbegrepen. Dit boek probeert een gids te zijn tussen twee werelden, de binnen- en de buitenwereld, en gaat op zoek naar manieren van 'weerbaar rouwen'.

Kok, Kampen 1997

"De meest gestelde vragen over kinderen en de dood" Fiddelaers-Jaspers, Riet

Informatiebrochure voor opvoeders met antwoorden op vragen als: hoe zien kinderen de dood, hoe vertel je dat iemand dood is of dood gaat, hoe betrek je kinderen bij het afscheid, hoe leg je uit wat begraven of cremen is en hoe rouwen kinderen.

Stichting In de wolken, Heeze 2003

"Doodgaan is geen feest" Fiddelaers-Jaspers, Riet

Voorleesboek met prenten waarin de crematie aan bod komt.

Stichting In de wolken, Heeze 2003

"Jong verlies" Fiddelaers-Jaspers, Riet

De auteur benadrukt dat we kinderen en jongeren juist bij de dood moeten betrekken en hun verdriet serieus moeten nemen. Een boek voor ouders en andere betrokkenen bij de opvang en begeleiding van kinderen in rouw.

Kok/KPC Groep, Kampen 1998

"Waar ben je nu, zie je me nog?" Fiddelaers-Jaspers, Riet

(Voor)leesboek met teksten voor en door kinderen om hen voor te bereiden op de afscheidsdienst.

Stichting In de wolken, Heeze 2000

"Wie ben ik zonder jou?" Fiddelaers-Jaspers, Riet

Jong zijn en verder leven na een verlies, boekje voor iedereen die met rouwende jonge mensen te maken heeft.

Stichting In de wolken, Heeze 2000

"Kinderen helpen bij verlies" Keirse, Manu

Een gids om ouders, leerkrachten, opvoeders, familieleden en hulpverleners te helpen om kinderen en jongeren te begeleiden in de confrontatie met verlies zoals ernstige ziekte in de familie, echtscheiding of zelfdoding.

Lannoo, Warnsveld 2002

"Rouwen om een kind" Klein-Vuyst, drs. L.C.

Het boek is bedoeld voor ouders die een kind op jonge leeftijd (van ca. vier maanden tot circa zestien jaar) hebben verloren en voor de mensen om hen heen. Hoe gaat een gezin verder na zo'n ingrijpende gebeurtenis? Hoe voorkom je dat het grote verdriet de aandacht voor de andere kinderen verdringt? Deze en andere vragen komen in dit boek aan de orde.

Groen, Heerenveen 1999

"Het zwaarste verlies" Rosof, Barbara D.

Hoe overleeft een gezin dit verlies? Wat draagt bij tot het herstel? Welke kennis hebben gezinnen en therapeuten opgedaan waarmee anderen door hun verlies heen geholpen kunnen worden? Een handreiking bij de verwerking van de dood van een kind.

Bert Bakker, Amsterdam 1998

"Kind in rouw" Wolzak, Ide

Rouwen kinderen anders dan volwassenen? Een handreiking bij de begeleiding.

Vereniging Ouders van een Overleden Kind

Te bestellen: (0252) 37 06 04

10.3 Boeken voor broertjes, zusjes en andere jeugdige nabestaanden

"Schaduwbroer" Masini, Beatrice

Guido had een 5-jarig broertje, Marco. Hij komt af en toe bij verrassing op bezoek bij Guido. Niemand anders ziet of hoort het schaduwkind, maar toch is het er echt.

Lannoo, Tielt 1999

"Mijn broer is een marsmannetje" Minne, Brigitte

Merel vindt haar tweelingbroer maar een huilerige, slome bangerik. Totdat blijkt dat hij aan leukemie lijdt. Tijdens zijn verblijf in het ziekenhuis gaat ze begrijpen hoe moeilijk Ben het heeft.

Vanaf ca. 8 jaar.

Clavis, Hasselt 1994

"Eva in het land van de verloren zusjes" Robberecht, Thierry en Philippe Goossens

Een prentenboek over het omgaan met de dood van een ouder zusje. Een verhaal over rouwen en afscheid nemen.

Tot 8 jaar.

Clavis, Amsterdam-Hasselt 2002

"Mijn zusje is een engel" Stark, Ulf, Ann Höglund

Ulf heeft een ouder zusje dat doodgeboren is en dat hij dus nooit gezien heeft. Ulfs zusje is het liefste zusje van de wereld. Ze zeurt niet en trekt niet aan je haren. En ze is lekker wild want niemand heeft haar ooit opgevoed. Maar ze kan ook kalm en lief zijn. Ze is écht een engel.

Vanaf 6 jaar.

Querido, Amsterdam 1996

11 Bijlage met informatie voor mentoren en docenten

11.1 Verwerkingsideeën

- Laat de leerlingen nadenken wat voor iemand het was die is overleden. Laat ze dat in enkele regels op papier zetten.
- Laat de leerlingen nadenken hoe ze hun klasgenootje willen blijven herinneren en laat ze dat opschrijven.
- In een tekenopdracht kunnen ze een tekening maken van de overledene.
- Ze kunnen een collage maken waarin allerlei kenmerken en herinneringen zijn verwerkt.
- Er kunnen kaartjes gemaakt worden die vervolgens aan de bloemen gehangen worden die bij de uitvaart worden gebruikt voor op/bij de kist.
- Ze kunnen een gedicht schrijven
- In een afscheidsbrief of een troostbrief kunnen leerlingen ook hun gevoelens kwijt.

11.2 Lesideeën

- https://maken.wikiwijs.nl/61769/2015_Themaweerken_serven_en_rouw
- <http://www.totzover.nl/educatie/doodgewoonindeklas/> (groep 7-8, brugklas)

12 Literatuur

12.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt een opsomming gegeven van een groot aantal boeken over het thema dood/zelfdoding. De literatuurlijst is ingedeeld in zeven categorieën:

1. Boeken voor leerkrachten als hulpverlener
2. Boeken algemeen, filosofie, kennis
3. Poëzie
4. Boeken over zelfdoding
5. Boeken voor ouders en nabestaande volwassenen
6. Boeken voor leerlingen om te kijken, voor te lezen en zelf te lezen
7. Boeken voor broertjes, zusjes en andere jeugdige nabestaanden

12.2 Aan te bevelen materialen / boeken

Boeken voor in school

- Boek: Naar een nieuwe horizon; een werk- en herinneringsboek voor jongeren
- Boek: Ik krijg tranen in mijn ogen als ik aan je denk, I. Essen
- De meest gestelde vragen over kinderen en de dood, Stichting in de wolken

Leesboeken voor leerlingen

- Perenbomen bloeien wit, G. Bakker
- Pijnstillers, Carry Slee
- De engel die niet kon vliegen, Mario Gommeren

12.3 Boeken voor leerkrachten als hulpverlener

"Nu jij er niet meer bent" Abbeele, Claire Van den

Een leidraad voor ouders, leerkrachten en ieder die te maken heeft met rouwende kinderen en tieners. Het boek geeft inzicht in de rouwreacties in de verschillende leeftijdsfasen en er zijn adviezen en veel praktische oefeningen in opgenomen.

Lannoo, Tielt 2001

"Kind en trauma" Een opvangprogramma" Eland Jeanette, Carlijn de Roos & Rolf Kleber
Komen ze hier ooit overheen? Wat kan ik doen om te helpen? Vragen bij de confrontatie met kinderen die getroffen zijn door een ramp, een ongeluk, geweld of een plotseling

verlies. Dit boek is een verslag van een onderzoek naar psychische gevolgen van een trauma bij kinderen. Het onderzoek heeft geleid tot een individueel opvangprotocol. Daarnaast krijgen ouderbegeleiding, groepsopvang en opvang op school uitgebreid aandacht.

Swets en Zeitlinger, Lisse 2000

"Afscheid voor altijd" Omgaan met verdriet en rouw in het primair onderwijs. Fiddelaers-Jaspers, Riet

Het boek biedt scholen en leerkrachten een kader bij de vragen die zij hebben in het omgaan met rouw van leerlingen in de ontwikkelingsfasen gedurende de basisschooljaren. Het geeft met name handreikingen voor het maken van een draaiboek.

Schoolpers / Educatieve Partners Nederland, Houten 1996

"Als een ramp de school treft" Omgaan met calamiteiten in het onderwijs Fiddelaers-Jaspers, Riet (eindred.)

Scholen krijgen in toenemende mate te maken met schokkende gebeurtenissen die het schoolleven voor enige of soms lange(re) tijd ontwrichten. Deze publicatie geeft handreikingen hoe te handelen bij een ramp of calamiteit. Er worden suggesties gegeven voor het opstellen van een draaiboek en om te gaan met situaties van machteloosheid en verslagenheid. KPC Groep, Den Bosch 2000

"De meest gestelde vragen over kinderen en de dood" Fiddelaers-Jaspers, Riet

Informatiebrochure voor opvoeders met antwoorden op vragen als: hoe zien kinderen de dood, hoe vertel je dat iemand dood is of dood gaat, hoe betrek je kinderen bij het afscheid, hoe leg je uit wat begraven of cremen is en hoe rouwen kinderen.

Stichting In de wolken, Heeze 2003

"Doodgaan is geen feest" Fiddelaers-Jaspers, Riet

Voorleesboek met prenten waarin de crematie aan bod komt.

Stichting In de wolken, Heeze 2003

"Veelkleurig verdriet" Fiddelaers-Jaspers, Riet, Ine Spee, Dorinde Roos

Voor leerkrachten is het een noodzaak inzicht te hebben in de tradities en rituelen in de culturen van de kinderen die hun school bezoeken. Dit boek geeft kennis over de gebruiken van diverse religies en culturen en is bedoeld voor volwassenen die op professionele wijze te maken hebben met kinderen.

KPC Groep, Den Bosch 2000

"Waar ben je nu, zie je me nog?" Fiddelaers-Jaspers, Riet

(Voor)leesboek met teksten voor en door kinderen om hen voor te bereiden op de afscheidsdienst.

Stichting In de wolken, Heeze 2000

"Wie ben ik zonder jou?" Fiddelaers-Jaspers, Riet

Jong zijn en verder leven na een verlies, boekje voor iedereen die met rouwende jonge mensen te maken heeft.

Stichting In de wolken, Heeze 2000

"Als praten bij je werk hoort - gespreksvaardigheden voor hulp- en dienstverlener"
Janssen, H.Boom, Amsterdam-Meppel, 1989

"Kinderen helpen bij verlies" Keirse, Manu

Een gids om ouders, leerkrachten, familieleden en hulpverleners te helpen om kinderen en jongeren te begeleiden in de confrontatie met verlies zoals ernstige ziekte in de familie, echtscheiding en zelfdoding.

Lannoo, Warnsveld 2002

Vriens Anneke, Carla Versteeg

"Vandaag neem ik een snipperdag" Peter een bijzonder kind op de basisschool.

Ervaringsverhaal van een moeder en leerkracht rond het overlijden van een kind. Voor leerkrachten van de basisschool en ouders.

CPS, Amersfoort 1997

"Het leven duurt een leven lang" Weijers, Annet & Petra Penning

Een boek om kinderen en jongeren te helpen bij verlies. Naast de informatie die gegeven wordt over rouw bij kinderen en jongeren worden vele werkvormen besproken die kinderen kunnen helpen hun gevoelens tot uiting te brengen.

Nijmegen 2001. Te bestellen: (024)355554

12.4 Boeken algemeen, filosofie, kennis

"Afscheid nemen" Boswijk-Hummel, Riekje

Dit boek geeft helder de emoties weer waarmee mensen te maken kunnen krijgen, niet alleen na een overlijden maar ook na ander verlies (gezondheid, echtscheiding enzovoorts.).

De Toorts, Haarlem 1998

"Een woord van troost" Kelley, Patricia

Aan de hand van voorvallen uit haar praktijk als rouwtherapeute en ervaringen uit haar eigen leven beschrijft de auteur wat je te wachten kan staan als je een dierbare verliest. Met name de wat moeilijkere aspecten zoals tegenstrijdige gevoelens en hoe wij hiermee om kunnen gaan worden belicht.

Bert Bakker, Amsterdam 1999

"Rouw" Kienhorst, Ineke

Een boek voor mensen die nog niet zo lang geleden iemand door de dood verloren hebben en voor mensen in hun omgeving. Het boek geeft veel informatie over rouw, onder andere over welke gevoelens en reacties voor kunnen komen.

LSR, Utrecht 1999

"De cirkel van het leven" Kübler-Ross, Elisabeth

De auteur spreekt in dit autobiografische boek over haar contacten met terminaal zieke kinderen, volwassen stervenden en aidspatiënten. Het maakt de gedrevenheid zichtbaar waarmee zij nieuwe wegen insloeg op de terreinen van stervensbegeleiding en bijna-doodervaringen.

Ambo, Amsterdam 1997

"Kinderen en de dood" Ladan, A. en H. Groen - Prakken (red.)

Dit boek wil duidelijk maken hoe kinderen rouwen en welke risico's zij daarbij kunnen lopen. Het is een psychoanalytische benadering van rouw bij kinderen en van de wijze waarop de omgeving het kind bij zijn verwerking van de dood kan helpen.

van Gorcum, Assen 1997 (Reeks NPI)

"Gids na een overlijden" Landelijke Stichting Rouwbegeleiding

Handleiding voor nabestaanden betreffende zakelijke beslissingen en de verwerking van het verlies.

Deel I geeft een overzicht van de te regelen zaken, voornamelijk op het administratieve en financiële vlak. Deel II gaat over de beleving en de verwerking van het verlies in de maanden of jaren na het overlijden. Een overzicht van boeken over rouw, nuttige adressen etc. is toegevoegd.

Landelijke Stichting Rouwbegeleiding, Utrecht (wordt 2 x per jaar herzien)

"Het licht van afscheid" Longaker, Christine

Een leidraad voor emotionele en spirituele zorg. De auteur combineert haar eigen geschiedenis en haar jarenlange ervaring met hospicewerk met de eeuwenoude tradities en universele spirituele principes van het Tibetaans Boeddhisme.

De Boekerij bv, Amsterdam 1997

"Rouwen in zeven 'Nederlandse' culturen" Pessireron, Sylvia

Afscheidsrituelen nemen in elke cultuur een belangrijke plaats in. Dit boek beschrijft rituelen en ceremoniën rondom de dood uit de meest voorkomende culturen in onze samenleving.

Seram Press, Utrecht 1999

"Wenen om het verloren ik" Polspoel, A.R.M.

Als een dierbare sterft, sterft er ook iets in de nabestaanden. Naast inzicht in de uiterlijke gedragingen geeft dit boek de innerlijke dynamiek van de rouw weer. De auteur pleit voor een doorleven van alle verwarrende emoties zodat men tot een heropbouw van het ineengestorte leven kan komen. Een boek zowel voor hulpverleners als voor nabestaanden.

Kok, Kampen 2003 (negende totaal herziene druk)

"Rouwverwerking en rouwbegeleiding" Zeylmans, Renée

De auteur richt zich tot mensen die een rouwproces doormaken en tot begeleiders van rouwenden. Renée Zeylmans schrijft vanuit haar eigen ervaringen en die van haar cliënten en cursisten. De zingeving is daarbij een centraal thema.

Christofoor, Zeist 2000

12.5 Poëzie

"Je naam klinkt in ons door" Berg, Marinus van den Klein monument voor een overleden kind

Een bundel die troost kan bieden na het verlies van een kind. Er zijn teksten van de auteur en illustraties van beeldende kunst in opgenomen.

Kok, Kampen 2001

"Als vlinders spreken konden" Emmerik, Yvonne van

In korte eenvoudige teksten wordt de rouw voor kinderen bespreekbaar gemaakt. Er wordt gezocht naar woorden verder dan de dood.

Dabar-Luyten, Aalsmeer 1997

"Als je woorden zoekt..." Fiddelaers-Jaspers, Riet (samenstelling)

Een keur van tekstfragmenten, gedichten, enkele woorden, een paar zinnen die van toepassing kunnen zijn.

KPC Groep, Den Bosch 1996

"Kon uit de dood ik die éne doen keren" Kleijne, Jos de (samenstelling)

Teksten uit de Nederlandse letterkunde die vorm geven aan het verdriet om het heengaan van een nabij mens en aan de herinneringen van de achterblijvers aan de overledene.

SUN, Nijmegen 1998

"Eendagsvlinder" Lier, Emmy van

Het beschrijven van het stervensproces van haar dochter, de leegte erna en het terughalen van herinneringen was voor de moeder een instrument waardoor het ondraaglijke draaglijk werd.

Dabar-Luyten, Aalsmeer 1997

"Op dood en leven" Oosterhuis, Huub

In deze bundel is een dertigtal van de bekendste gedichten van Huub Oosterhuis samengebracht die handelen over leven en dood.

Ten Have-Baarn, Kampen 2002

"Ik heb alleen woorden" Warren, Hans en Mario Molegraaf (samenstelling)

De honderd meest troostrijke gedichten over afscheid en rouw uit de Nederlandse poëzie.

Bert Bakker, Amsterdam 1998

12.6 Boeken over zelfdoding

"Weer-zin in leven" Fiddelaers-Jaspers, Riet, Ine Spee

Een handreiking voor scholen bij de begeleiding van een (mogelijke poging tot) zelfdoding van een leerling, docent, ondersteunend personeelslid of bij zelfdoding in de gezinssituatie. Vragen die onder andere aan de orde komen: wat kun je als school doen en hoe draag je bij aan preventie? Educatieve Partners Nederland BV, Houten 2000

"Herinneringen in de toekomst" Kayser, Danny

Een boek dat ingaat op de ingrijpende gevolgen van zelfdoding. Hoe kunnen nabestaanden het verlies met alle overweldigende gevoelens integreren in de realiteit en in de toekomst? Het boek is zowel bedoeld voor hulpverleners als voor nabestaanden.

Elsevier/De Tijdstroom, Maarssen 2000

"Rouw na zelfdoding van een kind" Kienhorst, Ineke

De auteur gaat in op specifieke omstandigheden en reacties die zich kunnen openbaren bij ouders na de zelfdoding van hun kind. Er zijn fragmenten uit gesprekken en brieven opgenomen van ouders die hun kind door zelfdoding hebben verloren.

AVVL Uitvaartzorg, Diemen 1999

"En hoe nu verder.....?" Monsjou-Krijger, Ellen van (red.)

Twaalf nabestaanden komen aan het woord over de verwerking van het verlies van een dierbare door zelfdoding. Ouders, echtgenoten, familieleden, vrienden, ieder benadert het verwerkingsproces vanuit zijn of haar eigen standpunt.

Ankh-Hermes BV, Deventer 1997

"Verder" Polet, Anne

Dit boek gaat over rouw na suïcide. Door een combinatie van eigen ervaringen en informatie van deskundigen is het zowel geschikt voor nabestaanden en hun omgeving als voor hulpverleners, huisartsen en rouwbegeleiders.

Acco, Leuven/Leusden 2002 (tweede herziene druk)

"Door eigen hand" Zwagerman, Joost

Bundel met essays en interviews over zelfdoding, vanuit het perspectief van de (komende) nabestaande. Het is een partijdig boek, waarin de auteur de kant kiest van de nabestaanden, voor wie de zelfgekozen dood van een dierbare geen verlossing betekent, maar een doem. Zwagerman gaat in tegen het heroïsche dat veelal rond suïcide hangt.

Arbeiderspers, Amsterdam, 2005

12.7 Boeken voor leerlingen om te kijken, voor te lezen en zelf te lezen

Vanaf 12 jaar:

"Het verhaal van Anna" Boendermaker, Conny

Anna verliest door een ongeluk haar enige en oudere broer Bas. Het verhaal gaat ook over haar ouders, haar vrienden en over Maarten. Ze hebben allemaal te maken met het verdriet over Bas. Maar het verhaal is van Anna, van Anna alleen.

Van Tricht, Twello 2000 (Troef-reeks)

"Wie ben ik zonder jou?" Jong zijn en verder leven na een verlies Fiddelaers-Jaspers, Riet
Je bent jong en je hebt iemand verloren: je vader, moeder, broer, zus, vriend of vriendin of iemand anders die belangrijk voor je is. Leren leven met zo'n verlies is moeilijk, vaak veel moeilijker dan je in eerste instantie denkt. Sommige jongeren voelen niks, andere zijn boos, verdrietig of angstig, en het is ook normaal als je je jaloers of schuldig voelt. Natuurlijk mogen mensen van wie je houdt niet doodgaan maar het gebeurt en als het jou overkomt, roept het van alles bij je op.

In de Wolken, Heeze 2000

"Afscheidsbrief" Goudsmid, Bobje

De moeder van Anicke wil haar overleden dochter blijven gedenken door op haar verjaardag haar vrienden uit te nodigen. Marit wil echter vooruitkijken, verder leven. In een brief vertelt ze aan Anicke waarom ze niet op haar verjaardag wil komen. Zij neemt afscheid van haar vriendin.

Holland, Haarlem 1999

"De zuigzoen" Lindell, Unni

Stella's moeder is overleden. Haar vader kan er niet over praten en haar beste vriendin is bang voor Stella's verdriet. Pas als ze Tora, een therapeute, ontmoet, verandert haar leven ingrijpend.

Lemniscat, Rotterdam 1996

"Familiegeheim" Priemen, An

Als zij zestien is, probeert Vera de zelfgekozen dood van haar twaalfjarige broertje Tim te verwerken. Dan ontmoet Vera Jeroen en wordt ze verliefd. Door een toeval ontdekt ze dat er meer aan de hand is bij haar thuis. Met Jeroen probeert ze dat te begrijpen.

Clavis, Hasselt 1999

"Alles is voor altijd anders" Reef, Odiel

Soms heeft Nina geen zin meer om verder te leven, dan wil ze zelf ook dood om weer samen te zijn met haar moeder. En intussen gaat het gewone leven door. In haar dagboek schrijft Nina over de moeilijke dingen waarover ze met niemand durft te praten.

Sjaloom, Amsterdam 1998

"Je vader of moeder is doodgegaan" St. Christopher's Hospice

Deze brochure richt zich op pubers die met eenzaamheid en nieuwe verantwoordelijkheden geconfronteerd worden.

Stichting Achter de Regenboog

Te bestellen: (030) 236 82 82

12.8 Websites

Stichting in de wolken

In de wolken is gespecialiseerd in informatie en advisering op het terrein van kinderen en jongeren die te maken hebben met een verlies door de dood.

<https://www.in-de-wolken.nl/>

Stichting kind en rouw

De stichting kind en rouw trekt zich het lot aan van kinderen die in een rouwproces zijn gekomen.

<http://www.kindenrouw.nl/>

VOKK

Verzorgd door de Vereniging Ouders, Kinderen en Kanker met informatie over deze vereniging; publicaties, ook voor kinderen, ook voor het onderwijs, ook over kinderen die niet zullen genezen; links; nieuws en tips.

<https://vokk.nl/index.cfm>

Zonder ouders

Informatie voor iedereen die zijn / haar ouder(s) door overlijden verloren heeft.

<http://www.zonderouders.nl/>

Yarden

Yarden is specialist in dienstverlening rondom het levenseinde en biedt producten en diensten aan zoals voorlichtingsmaterialen voor scholen en bijeenkomsten voor rouwenden.

www.yarden.nl

13 Belangrijke adressen en telefoonnummers

GGD Zuid Limburg: **088 - 880 50 00**

Slachtofferhulp: **0900 - 0101**

Toon Hermans Huis: **046 - 451 64 74**

Politie

Alarmnummer: 112

Algemeen toegangsnummer: 0900- 8844